
BİR İMPARATORLUĞUN ARAPSAÇI
SONU: OSMANLININ BATIYLA
KARŞILAŞMALARI ve
BATILILAŞMA MESELELERİ -
GENEL BAKIŞ

Engin Deniz AKARLI*

Çev.: Bülent UÇPUNAR

---

19. yüzyılda Osmanlı toprakları ile sanayileşen Avrupa ülkeleri arasında hızla gelişen deniz ticaretinden en çok istifade edenler liman şehirleriydi. Yirminci yüzyıla ulaşıldığında, önde gelen dış ticaret limanları, daha önce hiç olmadığı kadar büyümüş ve kozmopolit nüfuslarıyla birlikte çok canlı ekonomik, kültürel ve siyasi merkezler haline gelmişlerdi. İstanbul, geçmişte çok uzun bir süre yaptığı gibi, doğu Akdeniz bölgesinde başlıca deniz ve kara yollarının birleşimine çok iyi bir şekilde kurulmuş olan ve çok geniş bir coğrafyayı yöneten bir imparatorluğun merkezi olarak yine başı çekiyordu.

---

* Prof. Dr., Brown Üniversitesi Tarih Bölümü. Makalenin orijinali: "The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization – an Overview" *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 26 (3): 353-366

İstanbul'un nüfusu 1830'da 375,000'den 1840'da 1.125 milyona çıktı. Önemli sayıda yabancı barındıran nüfus yapısı imparatorluk nüfusunun zengin etnik ve dini dokusunu yansıtıyordu.¹ 19. yüzyılda, şahsi, devlet, iş ve dini tasarruflar için şehirde, şehrin geçmişindeki kıyas konusu olabilecek herhangi bir çağda inşa edilenden daha fazla abidevi bina yapıldı.² Şehir altyapısı ciddi iyileşmeler geçirdi. Yeni iletişim ve ulaşım vasıtaları İstanbul'u taşraya ve ayrıca diğer ülkelere daha etkili bir şekilde bağladı. Bu gelişmeler İstanbul'u hem yaşamak için daha iyi bir yer hem de ekonomik ve kültürel olarak daha canlı bir şehir haline getirdi.³

Ancak, aynı dönemde başşehri olduğu imparatorluk dağılıyordu. Kasım 1918'de I. Dünya Savaşının galibi Avrupa güçleri İstanbul'u işgal ediyor ve İstanbul'u uluslararası bir şehre dönüştürme düşüncesini besliyorlardı. Fakat, Ekim 1923'de ise Türkiye'yi hürriyetine kavuşturan milliyetçi güçler İstanbul'u ancak Anadolu'nun kalbinde kurulan yeni devletin başkenti Ankara'ya tabi kılacaklardı. Uluslararası planların çekici ile başarılı milli bir hareketin örsü arasında, bir imparatorluk şehri olarak İstanbul'un 16 yüzyıllık tarihi sona eriyordu.

Milli hareket yalnızca Anadolu üzerindeki Batı Avrupa emellerine değil, aynı zamanda bariz bir şekilde İstanbul'un ve diğer liman şehirlerinin hegemonyasına da bir tepkiydi. İddiam şu ki Osmanlı yönetimi 1830'ların sonlarında, limanları Batı Avrupa teknolojisi, bilgisi ve fikirlerine onların daha parlak ve her iki taraf için de daha faydalı bir gelecek vaadine ikna olduğu için açtı. Batı Avrupa ülkelerinin gittikçe daha fazla gelişmesi, başarılarına duyulan takdiri derinleştirdi ve genişletti, ancak aynı zamanda belli ülkelerin ilerlemesinin diğerlerinin ödediği bedeller karşılığında olduğuna dair bir his de ortaya çıkmaya başladı. Büyük Güçler olarak anılan devletlerin, özellikle yüzyılın son çeyreğindeki sadece kendi çıkarlarına hizmet eden arsız politikaları bu hissi körükledi. Diğer kültür ve halklara karşı gittikçe küstahlaşan, kendini beğenmiş ve ırkçı tavırlar, ki bu tavırlar aynı dönemde Batı Avrupa'da akademik çevrelerde bile yaygın hale gelmişti, hayal kırıklığını arttırıyordu.

İstanbul ve diğer Osmanlı liman şehirleri yerliler ile yabancılar arasında büyüyen farkların en bariz görülebildiği yerlerdi. Yine de Osmanlı limanlarındaki Avrupalılar ve yerliler, tamamen sömürge olan Kuzey Afrika ve Hindistan şehirlerindeki gibi tam bir ayrıma tabi tutulamıyorlardı ve yerel nüfus tamamen marjinal hale getirilemiyordu. Aksine, muhtemelen karışım ve etkileşim için daha geniş bir imkân sunan bir yarı-sömürge hali ortaya çıkmıştı.⁴ Buna ilaveten, liman şehirlerinin açılışının ve genişletilmesinin ateşlediği, ortak bir insanlık hissine dair ilk umutlar zamanla karardı ve I. Dünya Savaşının alevleri arasında buharlaştı. Anadolu hinterlandı kendi limanlarını devraldı.

Müteakip sayfalar bu gelişmenin, geniş bir bağlamını tasvir etmeye çalışmakta ve bunu yaparken de Sultan II. Abdülhamid (1876–1909) dönemine ve Sultan'ın 1918'de ölümüne dek etrafında meydana gelen gelişmelere dair şahsi izlenimlerine odaklanarak daha yakından bakılmaktadır.

YENİ BİR ÇAĞDA BÜYÜMEK (1842–1872)

Abdülhamid, Sultan Abdulmecid'in ⁵ (1839–61) ikinci oğludur. Abdulmecid dönemi Tanzimat olarak bilinen ve Osmanlı devleti, hukuku ve toplumunu Batı Avrupa tecrübelerinin ilham verdiği bir çizgide tekrar yapılandırmak amaçlı bir dizi ıslahatın başlangıcına tanıklık etmişti. Büyük Avrupa güçleri ile kurulan daha yakın ekonomik ve diplomatik ilişkilere reformlara eşlik etmişti. Elit kesimin hayat tarzı da Fransız ve İngiliz fikir, zevk, moda ve gereçlerinin etkisi altında değişmeye başladı. Yaklaşık yirmi yıl, İstanbul ve diğer büyük şehir merkezlerinde ve belli bir dereceye kadar kırsal kesimde bile hayat ve imparatorluğun geleceği hakkında umumiyetle daha iyimser bir bakış hâkimdi. Umut için bir zemin de vardı. İstanbul ve Kahire arasındaki yorucu iç savaş ve II. Mahmud'un (1808–1839) uzun zorba saltanatı son bulmuştu; imparatorluğun kaynakları bol görünüyordu ve yeni ekonomik fırsatlar ümit vericiydi.⁶

Napolyon Savaşlarından beridir şüphesiz ki Avrupa'nın ve dünyanın tartışması lideri konumunda bulunan Büyük Britanya, Osmanlı devletine karşı dostane bir politika takip ediyordu. Diğer Avrupa güçleri de Büyük Britanya ile uyum içinde hareket ediyordu. Aslında, bu dönem Avrupa açısından, en azından orta ve üst sınıfları için, genel itibariyle huzurlu ve ümitvardı. Liberal fikirler ve modern bilimle teknolojik gelişmelere duyulan güven insanlık için ortak bir kader duygusu ve cenneti dünyada kurma ihtimaline esin kaynağı olmuştu. Birbirinden, özellikle en başarılıdan, yani Britanya'dan borç alma ve öğrenme, yeni düzende sağlam bir yer edinmek için izlenecek makul yol olarak görünüyordu.⁷

Abdülhamid işte bu ümitli dünyanın içinde doğdu.⁸ Annesi Tir-i Müjgan, kendisi 11 yaşındayken uzun bir hastalıktan sonra vefat etti. Üvey annelerinden kendi çocuğu olmayan Parastu Abdülhamid'i kanatları altına aldı. Beyefendi tavırlar kazanmasında ve parasını ve sözlerini dikkatli sarf etmesini öğrenmesinde etkili oldu. Babasını çok az gören Abdülhamid büyük bir sarayda yalnız bir çocuk olarak büyüdü. Diğer şehzadeler gibi, o da geleneksel derslerin yanı sıra Fransızca eğitimi aldı. Ayrıca, piyano çalmayı öğrendi ve hayatı boyunca İtalyan tarzı komik operaların bir hayranı oldu, ancak klasik Osmanlı müziğini "iç karartıcı" buluyordu. Avrupa etkisinde Tanzimat döneminde ge-

lişen canlı edebiyattan uzak duruyordu. Yabancılaşma ve bunalıma yol açan hayali fikirlere ilham kaynağı oldukları için romantik romanlardan özellikle hazzetmiyordu. Diğer taraftan, dedektif öykülerine, seyahat ve keşif yazılarına ve tarihe özel bir ilgisi vardı. Ayrıca, büyük Avrupa gazetelerini dikkatle takip ediyordu ve Avrupa para piyasaları ile modern tarım tekniklerinin şevkli bir takipçisiydi. Henüz bir şehzadeyken, babasının kendisine verdiği bir araziyi modern ve karlı bir çiftliğe dönüştürmüştü. Avrupa borsalarına yatırım yaparak karını katlamıştı. Banker arkadaşları sadece mali hususlarda değil aynı zamanda Avrupa siyasetinin kendine has halleri ve geçirdiği değişimlerde de öğretmeniydiler. Amcası Sultan Abdülaziz'e (1861-76) 1867'de çok sayıda Avrupa başkentine ve şehrine yaptığı ziyarette eşlik etmiş ve Avrupa siyaseti hakkında ilk elden bir tecrübe edinmişti.

Abdülhamid gençliğinde yaşadığı dönemin sunduğu umudun yanı sıra fırsat ve imkânlarını da paylaştı. Avrupa müziği ve gazetecilik literatürüne duyduğu ilgiye karşın Avrupa modaları ile İstanbul'daki yüksek sosyetenin kozmopolit hayatına pek ilgi duymuyordu. Kısa süren uçarı bir dönemden sonra, muhafazakâr ve bilinçli bir mütevazı hayat sürdürdü. İstanbul civarında uzun yürüyüşlere çıkıyor, hayatın farklı katmanlarından insanlarla tanışıyor, ancak kendi ailesiyle birlikte olmayı daha çok tercih ediyordu. Kızlarını çok seviyor ve en az oğullarınki kadar onların da sıhhat ve eğitimine alaka gösteriyordu. Ahşap oymacılığı ve kakmacılık gözde boş zaman meşgaleleriydi ve zamanla iki alandaki maharetlerini profesyonel düzeye kadar geliştirdi. Aynı zamanda, popüler Sufizme büyük bir ilgi de duyan ve iyi bir dindardı. Dindarlığı bir nevi halk bilgeliğinin kılavuzluk yaptığı bir manevi kuvvet inşa etmesine yardım etmiş gibi görünmektedir. Ancak, dindarlığının siyasi avantajları da vardı. Zira saltanatı esnasında Sufi tarikatlarıyla kurduğu bağlar imparatorluk içindeki güçlü mahalli liderlerle etkili bir iletişim vasıtası oldu.

Abdülhamid karşı karşıya kaldığı "Doğu" ve "Batıyı" kendi tarzında harmanladı. Bunu yaparken kendi algıladığı şahzedeliğin getirdiği asil gururundan ve şahsi bütünlüğünden taviz vermedi. Aslında, 1876'da, olgun bir yaşta, 34 gibi olgun bir yaşta tahta çıktığında kişiliği ile önde gelen Osmanlı devlet adamları ve Avrupalı diplomatlar üzerinde olumlu bir izlenim bırakmıştı.

TANZİMAT KRİZİ

Tanzimat politikalarının ilk başta uyandırdığı iyimserlik yerini zamanla zihin karışıklığına, şüpheye ve en sonunda çaresizliğe bırakmıştı. Zira bu politikalar beklenmedik gelişmelere ve daha sonra derin bir ekonomik ve siyasi krize ne-

den oldu.⁹ Avrupalı güçlere sağlanan ticari ve yasal ayrıcalıklar, Tanzimat döneminde izlenen açık-kapı politikası ve diğer değişiklikler Osmanlı sosyal dokusunu zedeledi. Ticaret ve bütçe açıkları fırladı. Devletin gerek yurtdışında gerek yurtiçinde yüksek faizler karşılığında yaptığı ağır borçlanmalar kaçınılmaz mali krizi, hazinenin iflas ilan etmek zorunda bırakıldığı 1875'e kadar erteledi. Avrupalı borç-verenler arasında bir kargaşa patlak verdi ve fırsatı değerlendiren Ruslar, Osmanlıları savaşa tehdit ederek Balkanlarda nüfuzunu ilerletme yoluna gitti. Her yerde huzursuzluk artıyor ve bu durum Balkanlarda Hıristiyanlar arasında milliyetçi ve Müslümanlar arasında Tanzimatkarşıtı ayaklanmaları körüklüyordu.

İstanbul'daki hükümet olayların kontrolünü kaybetti. Tanzimat liderleri hükümeti düzene sokmuşlar ancak kurumsallaşmış bir otorite ve karar-alma yapısı geliştirmemişlerdi. 1871'de Tanzimat'ın son güçlü bakanı Ali'nin ölümünden beri, önde gelen büyük devlet adamları hükümeti kontrol etme mücadelesine düşmüşlerdi. Mayıs 1876'da, Mithad Paşa'nın önderliğindeki bir grup bakan o zamanki padişah Abdülaziz'i tahtan inmeye zorlamak için ordu ile işbirliğine gittiler. Onun halefi V. Murad zihinsel bir çöküşten muzdaripti ve 3 ay sonra o da tahtan indirildi. 31 Ağustos'ta II. Abdülhamid onun yerine tahta çıktı.

Bu süre zarfında, Balkanlardaki milliyetçi ayaklanmalar kanlı etnik ve dini çatışmalara dönüşmüştü. Avrupalı güçler Osmanlı hükümetini Hıristiyan nüfusa, yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde özerklik vermeye zorlamak için güçlerini birleştirdiler. 23 Aralık 1876'da, Mithad temel sivil özgürlükleri (tüm tebaanın kanun önünde eşit olması da dâhil) garanti altına alan ve seçimle oluşan bir parlamento ve atanmış senatodan oluşan iki katmanlı bir meclis getiren bir anayasa ilan ederek karşılık verdi.

İç meselelere yabancı müdahalesinin önüne geçmek için tasarlandığı dikkate alındığında anayasa bir başarısızlıktı. Rusya'yla yapılan feci savaş 1877-78'de neredeyse Osmanlı devletini sona erdiriyordu. Sadece Rusya ve Balkan devletlerine değil Büyük Britanya ve Avusturya-Macaristan'a da büyük toprak parçaları bırakılıyordu. Osmanlı hükümeti Rusya'ya büyük bir savaş tazminatı ödemeyi ve Osmanlı kamu borcunun ödenmesi için uluslararası bir ajans kurulmasına izin vermeyi kabul ediyordu.

Anayasanın daha açık bir amacı Osmanlı devletini kilitleyen otorite krizine bir çözüm bulma çabasıydı. Bu nedenden ötürü, şiddetli tartışmaların bir mahsulüydü ve siyasi elit (yani, üst bürokratlar ve bürokrat-aydınlar) arasındaki bir mutabakatı yansıtıyordu. Anayasa yürütme erkine kesin sınırlar getiriyor, ancak sultana hem kabine hem de meclis karşısında büyük yetkiler ve-

riyordu. Sultan da bir yıl sonra bu anayasal ayrıcalıklara dayanarak meclisi kapattı. Birkaç etkili isim sultanın kararına karşı çıktı. Onlar, kısmen bazı toplantılarda estirilen bölücü milliyetçi duygulardan dolayı, ancak bilhassa meclis mensuplarının bakanlara ve taşra yöneticilerine yönelik ateşli (ve çoğunlukla haklı) eleştirilerinden dolayı meclisin faaliyetlerine şüpheyle bakıyorlardı.¹⁰ Bir parlamento ile yaşanan bu ilk tecrübe hükümet etmeyi iyi eğitilmiş elit bir kesimin ayrıcalığı olarak gören Osmanlı devlet idareciliğiyle aşikâr bir tenakuz halindeydi. Bu bakış açısını paylaşan Abdülhamid Osmanlı devlet adamlarına genel itibarıyla, hükümetin yüz yüze bulunduğu ciddi meselelerle baş edebilmek için gerekli liderliği ortaya koyabilecek makul bir hükümdar olarak görünüyordu. Bu açıdan meslektaşlarını yanıltmadı da. 1880'lerin başlarında, Osmanlı hükümeti nihayet uzun süredir devam eden krizi makul bir kontrol altına almayı başardı ve Abdülhamid'in yönetiminde hayat sigortasını yenileme imkanı buldu.

Bu aşamada şunu vurgulamak gerekir. Osmanlı siyasi liderliğinin çoğunluğu Abdülhamid'i uzun yıllar süren geniş tabanlı entelektüel ve siyasi tartışmalar¹¹, güç mücadeleleri ve yeni hükümet modelleri ile yapılan deneyimlerden sonra ulaşılan bir mutabakat temelinde destekliyordu. Tartışma konusu olan meseleler acil alaka bekleyen kısa-dönemli krizler ile genel itibarıyla Osmanlı siyasi elitinin ve aydınlarının esas endişesi olan- Osmanlı devletinin modern dünyada ayakta kalabilmesi için gerekli uzun soluklu bir eylem planı gerektiren yapısal sorunlardı. Hükümetin dış baskılar karşısındaki zayıflığı, içerde erozyona uğrayan otoritesi ve maliyesinin bozulması ana yapısal meseleler olarak belirliyordu. Abdülhamid, sadece acil meselelere pratik çözümler üretmekte başarılı olduğu için değil aynı zamanda siyasi ve entelektüel çevrelerde dolaşan fikirlere dayanan ve çok geniş bir çevreden aldığı tavsiyelerin üzerine temellendirdiği umumiyetle kabul edilebilir uzun-dönemli bir gündem oluşturabildiği için saygı görüyordu.¹²

Ancak, zamanla, Abdülhamid'in liderliğine duyulan güven erimeye başladı, kısmen kimi planlarını gerçekleştiremediği için, kısmen de gerçekleştirdiği projelerin kendi hükümet tarzını zayıflatan yeni dinamikler ve sorunlar yarattığı için. Bu gelişme, Osmanlı devletini meşgul eden, üç soruna, yani mali iflası düzeltmek, halk arasında itibarını ve otoritesini artırmak ve işler bir idare sistemi kurmak için gösterilen çabalara kısaca bir göz atmakla görülebilir.

MALİ VE İKTİSADİ MESELELER

Abdülhamid'in liderliği altında, Osmanlılar ekonomik verimliliği ve bu sayede hükümetin vergi tabanını genişletmenin yollarını aradılar.¹³ Eğer hükü-

met ilk olarak modern ulaşım ve iletişim ağları ile diğer ekonomik altyapı yatırımlarına ve ikinci olarak ülkede kanun, düzen ve güvenlik tesisine hak ettiği dikkati gösterirse bunun başarılacağına inanıyorlardı. Bizzat Abdülhamid, insanların normalde hayatlarını, daha iyi bir geçim sağlamak ve aile ve dostları ile birlikte barış içinde emek ve teşebbüslerinin meyvelerinin tadını çıkarmaya çalışarak yaşadıklarına inanıyordu. Şayet hükümet verimli, güvenli ve huzurlu bir hayat için gerekli şartları sağlarsa, insanların hükümetlerine sadık kalacaklarına ve siyasi eylemden uzak duracaklarını düşünüyordu.

Sultan'ın tebaasının sadakati hakkındaki görüşleri ne kadar makul olursa olsun, Osmanlı hükümeti bu dönemde hazırlanan son derece tafsilatlı iktisadi kalkınma plan ve projelerini uygulayabilecek güçlü bir konumda değildi.¹⁴ Osmanlı maliyesinin durumu temel bir sorundu. Tüm hükümet gelirlerinin yaklaşık %30'u doğrudan, Avrupalıların kontrolündeki Kamu Borçları İdaresinin sandıklarına gidiyordu. İlave bir %40, gittikçe tehlikeli ve çalkantılı bir dünyada kaçınılmaz addedilen askeri harcamalara gidiyordu. Dünya tarım fiyatlarında yaşanan bunalım Osmanlı maliyesini iyice sıkıntıya sokuyordu. Kredi sıkıntısının yarattığı baskılar altında, hükümet çok sayıda önemli maden ve başka projede Avrupalılara tekel ayrıcalıkları taahhüt etmek zorunda kalmıştı. Osmanlı hükümeti, kendi politikalarını sürdürmek için belli bir dereceye kadar Avrupalıların kaybetmekten korktukları çıkarlarını kendi lehine lehine manipüle edebiliyordu, ancak güç tehdidi ile desteklenen ticari ve ekonomik kapitülasyonlar, Osmanlı hükümetine çok dar bir manevra alanı bırakıyordu.

Bu açmazlara rağmen, Abdülhamid'in saltanatı esnasında, bilhassa 1890'lardan sonra, dikkate şayan bir iktisadi gelişme sağlanabilmişti. Bu gelişme, diğer faktörlerle bir araya gelince, sultanın arzuladığından çok farklı bir sonuca yol açtı. İmparatorluğun belli kısımlarında yükselen ekonomik beklentiler dış güçlere karşı yerel ekonomik çıkarları korumaktan aciz hükümetten özerk olma isteklerini kamçılardı.¹⁵ Kaynaklardan daha büyük ya da daha adil hisse alma arzusu her yerde mevcut rejimin karşısında yeni siyasi ittifakların oluşumuna neden oldu. Hemen hemen tüm büyük şehir merkezlerinde örgütlü işçi hareketleri ortaya çıktı. Hülasa, ekonomik gelişme ve yeni fırsatlar siyasi emelleri söndürmek bir yana toplumun politizasyonunu hızlandırdı.

İÇ ENTEGRASYON MESELELERİ VE İSLAM

Abdülhamid'in saltanatının başlangıcında Osmanlı hükümetinin karşı karşıya bulunduğu bir diğer ciddi sorun hükümetin otoritesinin yaşadığı erozyondur.¹⁶ Tanzimat reformları; kanun önünde eşit muamele görmeleri ve yönetim kad-

rolarına dâhil edilmeleri sayesinde nüfusun saygısını da kazanacak etkili ve yeterli bir merkezi hükümet oluşturmayı amaçlıyordu. Ne var ki, 1870'lere gelindiğinde, devlet dost ve düşmanın gözünde dağılmaya her zamankinden daha yakın görünüyordu. Akışı terse çevirmek, hükümetin itibarını onarmak ve daha sonra aynı çıkmaza bir daha düşmesini engellemek için bu itibarı arttırmak Osmanlı devlet adamlarının ve aydınların temel bir endişesiydi. Sorunla baş etmek için başvurulabilecek en etkili yöntemlerin arayışı içerisinde, Osmanlı'nın itibarının zirvede olduğu uzak günlere bakıyor, kendi devirlerinin başarılı devletlerini inceliyor ve Tanzimat politikalarını değerlendiriyorlardı. Karşılarındaki zorluk, Osmanlı nüfusundan mümkün olan en büyük kesimi ortak bir dava etrafında toplayarak devletin sosyal tabanını güçlendirmekti. Aşikâr ki, bu görev sadece merkezi hükümetin kaba kuvveti ile değil aynı zamanda bir sosyal ittifaklar ağı ve ortak bir kimlik duygusu ile kenetlenmiş yeni bir siyasi yapının oluşturulmasını ihtiva ediyordu.

Osmanlı nüfusunun heterojen yapısı, ekonominin ve devlet maliyesinin içinde bulunduğu kötü durum ve dış baskılar karşısındaki zayıflık Osmanlı imparatorluğunun siyasi entegrasyonunu, imkânsız olmasa bile, devasa bir mesele haline getiriyordu. Osmanlı liderliği bu sorunların farkındaydı. Her ne kadar en sonunda Osmanlı devletinin kurtarılamazlığı ortaya çıkmış olsa bile, peşinden koştuğu çözümlerin Osmanlı topraklarında yaşayan insanlar için önemli sonuçları oldu.

Geniş tartışmalardan ve bazı başarısız deneylerden sonra ve şartların zorlamasıyla bir strateji şekillendi. Temel olarak, bir taraftan gayri-Müslimlerin sadakatini güvence altına almak için kanun önünde eşitlik ilkesini muhafaza ederken, Müslüman nüfusun toplu desteğini kazanabilmek için İslam'a başvurmayı içeriyordu. Ekonomik gelişme, kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi ve iç meselelere dış müdahalelerin önüne geçmek nüfusu Osmanlı davasının etrafında toplamak için önemli araçlar olarak kabul ediliyordu. Bununla beraber, diğer tebaayı daha fazla yabancılaştırmadan Müslümanların desteğini kazanmak çabası ayrı bir şekilde ele alınmayı hak ediyor. Zira Abdülhamid "mürteci" bir hükümdar imajını çoğunlukla bu nedenden dolayı kazandı.

Sosyo-politik dayanışma amacıyla İslam'a başvurma fikri hiçbir şekilde dini ya da politik olarak muhafazakâr unsurlarla sınırlı değildi. Bu fikir ilk olarak 1860'ların sonları ile 1870'lerin başlarında Tanzimat kabinesine karşı meşrutiyetçi muhalefete önderlik eden ve Genç Türkler olarak anılan grup arasında gelişmiş benziyor.¹⁷ Benzer bir şekilde, meşrutiyetçi Midhat 1870'lerin ortalarında iktidar mücadelesine giriştiğinde medrese öğrencilerinin desteğini almıştı.¹⁸ Osmanlı devletini kurtarmanın bir vasıtası olarak İslam'ın siyasileştirilmesi revaçta olan bir düşünceydi. Rusya'ya karşı Osmanlı izolasyonu, savaş

ve devamında Avrupalı güçlere kaybedilen topraklar ile Balkanlar ve Rusya'daki zulümden kaçan farklı etnik kökene sahip büyük sayıdaki aç biilaç Müslümanlar dini duyguları yükseltiyor ve Tanzimat politikalarının Müslüman nüfusun aleyhine çalışırken sadece Hıristiyanlar arasındaki ayrılıkçı eğilimleri ateşlediği hissini genelleştiriyordu.

Abdülhamid medrese öğrencilerinin aktif politikaya bulaşmalarından hazretmiyor ve Osmanlı meselelerine müdahaleyi kolaylaştıran ve saltanata duyulan saygıyı aşındıran faktörün Tanzimat'ın hedeflerinden ziyade bunların özensizce uygulanması olduğuna inanıyordu. Sultana göre, dış müdahale ve onu kolaylaştıran Osmanlıların akılsızca davranışları olmasaydı, "Gülhane Hattı Hümayununun (1839'da) ilanından sonra çıkarılan kanun ve yönetmeliklerin büyük bir şevkle uygulanması sayesinde tüm tebaanın kalbi yüce hükümdarlarına karşı sevgi ve sadakat ile dolu olabilirdi."¹⁹ Ancak görüldüğü kadarıyla, "devletin tüm şubelerini ilgilendiren bu yönetmelikler devletin çıkarlarını ve toprak bütünlüğünü sürdürmekten uzak düşmekle kalmayıp, aynı zamanda sadık tebaanın ve hepsinden öte devletin bekasının ve gücünün sebebi olan yüce İslam dininin gerçek çıkarlarını garantiye almakta da başarısız olmuştu."²⁰

Abdülhamid, Tanzimat döneminde tesis edilen tüm tebaanın kanun önünde eşitliği ilkesinin muhafaza edilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Zira hem dış müdahaleden çekiniyor hem de devlet otoritesinin saygınlığı açısından eşitlikçi bir adalet sisteminin şart olduğuna samimiyetle inanıyordu. Ancak, bu ilkenin Osmanlı devletini sosyal ve politik dayanışmanın bir temeli olarak İslam'ı öne çıkarmaktan ya da imparatorluğun Müslüman nüfusunun maddi ve manevi ihtiyaçlarına yakın alaka göstermekten alıkoymasını gerektirmediğine inanıyordu. Müslümanların, "evde aldıkları terbiyenin etkisi sonucunda her zaman saltanat ve hilafet makamına karşı hürmet ve sadakatle hareket edeceklerine" inanıyordu. Hıristiyanlar dış manipülasyon ve kışkırtmalara karşı zayıfken –meyilli olabilecekken- Müslümanlar Osmanlı hakimiyetinin devamına sıkı sıkıya sarılacaklardı.²¹

Abdülhamid'in Hıristiyan tebaa hakkındaki görüşleri eşitlikçi bir adalet sistemine inancını riyakar görünmesine sebep olsa da kendisi Batılı devletlerin adalet düşüncesinin daha tarafsız olduğunu kesinlikle düşünmüyordu:

Diğerlerine nazaran çoğunluğu oluşturan tebaanın öncelikli addedilmesi herhangi bir devlet için zaruri bir şarttır. Mesela, Katolikler çoğunluğu oluşturdıkları ülkelerde Protestanlara karşı üstündür.... Benzer bir şekilde, Devleti Ali'yi Osmanî'nin dini İslam'dır ve tebaası içinde Müslümanlar çoğunlukta. Yine de tüm tebaaya Sultan tarafından en eşit şekilde muamele

edilmektedir. İşin aslı böyleyken .... Hıristiyan tebaa dış güçlerin koruması ile kendilerini tefrik etmektedir... Mesela, bir Hıristiyan bir Müslüman'a saldıracak ve yaralayacak ve hatta öldürmeye teşebbüs edecek olsa, yabancı konsololar müdahale eder ve saldırganlığı ile kıyıcılığı çok iyi bilinen gerçekler olmasına rağmen onun yargılanmasına engel olurlar... Konsololar, hareketlerine karşı çıkan vali ve diğer yöneticileri derhal görevden alması için merkezi hükümete baskı yaparlar."²²

Abdülhamid'in haklı olduğu bir yön vardı. Bu hususta, tahtta bulunduğu dönemin dikkate alınması gerekiyor. Bu dönem, adalet düşüncesinin en seküler ve liberal halinde dahi militanca mezhebi çıkarlar için donatıldığı bir dönemdi. Bu sebeple, sadece kısa bir süre önce sömürgeleştirilen Mısır ve Tunus gibi İslam ülkelerinde değil Latin Amerika'dan Çin'e, dünyanın her tarafında, hepsi yüce adalet adına, yerli halka silah zoruyla yeni kanunlar dayatılıyordu. Ancak, sömüren ve sömürülen – ya da, bu hususta, "beyaz" ve "renkli" – kanun önünde eşit olmaktan uzaktı.²³ Ne de dini duyguların siyasetteki rolüne gösterilen hassasiyet İslam ya da Osmanlı İmparatorluğuna hastı. Bu eğilim her yerde revaçtaydı.

Yüzyılın başında hâkim olan temel itibariyle liberal haleti ruhiyenin zıddına, dini coşku hızlı sanayileşme ve beraberinde getirdiği sosyal sorunlarla birlikte yüksek emperyalizm çağında iç ve uluslararası siyasetin gittikçe daha belirgin bir boyutu haline geliyordu. Dreyfus meselesinin, Siyonist hareketin ve İrlanda sorununun bu dönemde ortaya çıkmasının bir tesadüf olmaması gibi laik Fransız hükümetinin kilise ile barışması ve tüm dünyada militan misyonerlerle birlikte etle tırnak misali birlikte hareket etmesi de tesadüf değildir. William Gladstone gibi son derece dindar birinin Britanya siyasetinde öne çıkması da bir tesadüf değildi. Gladstone'un ve diğerlerinin, bu dönemde Osmanlı bağlamında fiilen "Müslümanlar" anlamına gelen, "Türkler" hakkındaki mağrurane tahammülsüz, hatta nefret aşıl原因 fikirleri diyalog için çok fazla bir zemin bırakmıyordu.²⁴ II. Abdülhamid'in oldukça savunmacı İslamcılığını bu geniş tarihi bağlamda anlamak gerekiyor.

Yaklaşık olarak 1880'lerden itibaren, Osmanlı hükümeti İslam'a vurgu yapan ve doğrudan saray tarafından koordine edilen üç katmanlı bir bütünleşme politikası sürdürmeye başladı. İlk başta, Osmanlı çıkarlarının lehinde İslami siyasi geleneklerin yorumu etrafından bir mutabakat oluşturmaya çabaladı. Bu amaç doğrultusunda, imparatorluğun değişik yerlerinden dini önderler İstanbul'daki toplantılara davet edildi ve halka yönelik risaleler hazırlamaya teşvik edildiler. Sultana yakın dini danışmanlar düzenli olarak, kısmen sorun çözücü olarak kısmen propaganda için taşraya gönderildi. Büyük Sûfi tarikatları sultanın desteğinde, ve bu sayede kontrolünde, yakınlaştırmak

için de çaba gösteriliyordu. Hızla büyüyen kamu okul sistemi içerisinde dini eğitim standartlaştırıldı ve eski-tip temel dini okullar Eğitim Bakanlığının kontrolünde kamu okul sistemine dâhil edildi.²⁵

Başka bir düzeyde, taşradaki Müslüman eşrafın işbirliğini kazanabilmek için özel bir çaba gösteriliyordu.²⁶ Abdülhamid'e göre, yüzyılın başında merkezi hükümetin otoritesini güçlendirmek ve eşrafın nüfuzunu kırmak için girişilen teşebbüsler geri tepmişti. Abdülhamid avamın gözünde Osmanlı yönetimin itibarını yeniden inşa etmek, hükümete bağlılıklarını kuvvetlendirmek ve onları "uygunsuz davranışlardan" alıkoymak için eşrafın işbirliğine şart olarak bakıyordu.²⁷ Kendi döneminde, uzak vilayetlerdeki nüfuz sahibi eşraf sarayın sürekli misafirleriydi ve sultanla haberleşmeyi kesmediler. Taşralı eşraf her yerde mültezimler, vergi toplayıcılar ve devlet ofislerinin tedarikçileri olarak hükümete ve yerel yönetime doğrudan dâhil oluyordu. Üstelik çocuklarına merkezi hükümet hizmetine girişte cazip fırsatlar sunuluyordu. Son olarak, Abdülhamid'in yönetimi sırasında, geçmişte görece ihmal edilen ağırlıklı olarak Müslüman olan vilayetlere özel bir dikkat hasredildi. Hükümet yatırımları bu bölgelerde yoğunlaştı. Hükümetin idari ve yargı kanadı da yasa uygulayıcı kurumlarla birlikte genişledi.

Daha önce de işaret edildiği üzere, Abdülhamid ve danışmanları Tanzimat döneminden miras aldıkları kanuni eşitlik ilkesine sadık kaldılar. Bu ilkenin etkili bir şekilde uygulanmasının gayri-Müslim nüfusun (ki o dönemde, Rumeli'nin nüfusunun %55'i, İstanbul nüfusunun yüzde 45'i, ve Anadolu ile Bereketli Hilal Bölgesinin yüzde 15'ini oluşturuyordu) bağlılığının devamı açısından şart olduğunu düşünüyorlardı. Aslında, seküler yargı sisteminin bir düzene sokulması, özerkliğinin artırılması, taşraya kadar genişletilmesi ve kalifiye profesyonel bir kadronun atanması Abdülhamid döneminin önemli başarıları arasındadır.²⁸ Üstelik gayri-Müslim cemaatler kendi dini, kültürel ve eğitim faaliyetleri ile iç hukuki meselelerinde özerkliklerini devam ettirmişlerdir. Gayri-Müslimlerin nüfusun küçük bir kısmını teşkil ettiği yerlerde ve gayri-Müslimlerin imparatorluğun farklı yerlerine yayılmış küçük cemaatlere mensup olduğu zamanlarda, hükümetin sunduğu garantiler, İslam ve Müslümanlara yaptığı vurguyu dengeliyordu.²⁹ Bununla birlikte, aynı etnik kökenden Hıristiyanların çoğunluğu ya da nüfusun dikkate değer büyük bir kısmını teşkil ettiği yerlerde sorunlar baş gösterdi. Bu bölgelerde, bilhassa militan bir Ermeni milliyetçiliği hareketinin ortaya çıktığı doğu Anadolu'da ve iflah olmaz bir karışımın var olduğu Makedonya'da, Abdülhamid'in taşra politikası çatışmaları körükledi.

II. Abdülhamid, siyasi mobilizasyon için dini ve etnik farklılıklara yaygın olarak başvurulduğu bir dönemde hükümdarlık yaptı. Ancak, zamanın bu ruhu Osmanlıların İslam ve Müslümanlara gösterdiği ilgiyi açıkladığı gibi, aynı zamanda bu tür bir ilginin etnik olarak heterojen bir çevrede yol açtığı sorunlara da işaret eder. Osmanlı hükümeti İslamcı politikalarını başka vasıtalarla dengelemek için samimiyetle ne kadar uğraşmış olursa olsun, bir siyasi kimliğin tercihini yansıtan bu politikalar, doğası gereği nüfusun bazı kısımlarını dışlıyor ve dolayısıyla onların sıkıntılarını yeni bir boyut ekliyordu.

İkinci Abdülhamid'in politikaları Müslümanlar arasında da sorunlarla karşılaşmıştı. Bu sorunlar dini bir geleneği belli siyasi amaçlara koşma çabalarının yol açacağı diğer komplikasyonlara işaret ediyordu. Müslüman nüfus arasındaki yaygın endişelere cevap vermek zorunda olduğu için, Abdülhamid'in Müslümanlara daha yakın bir alaka göstererek hükümetin sosyal tabanını güçlendirme ve İslam'a vurgu yaparak ortak bir kimlik duygusu inşa etme çabaları ilk başta destek gördü. Hatta bu çabalarının meyvelerini verdiğini dahi söyleyebiliriz. Hükümdarlığı esnasında, devletin itibarı ve görünürlüğü birçok Asya vilayetinde arttı. Abdülhamid'in politikaları toplumun önünde birçok yeni fırsatın ortaya çıkmasına da vesile oldu. Bununla birlikte, bu ve diğer gelişmeler yeni sosyal dinamikler ve güç yapıları üretti. Sultan'ın eşrafa bel bağlaması ve politikalarının diğer yönleri, tenkit edilmeye başlandı.

Siyaset siyasettir. Birbiriyle çatışan maddi ve manevi çıkarları ihtiva eder. Abdülhamid, İslam'ı çatışan çıkarları uzlaştırmak ve kontrol etmek için başvurulabilecek bir kaynak olarak gördü. Ancak, tüm gayretlerine rağmen İslam üzerinde bir tekel kuramadı. Başkaları da sarayın benimsediği yöntem ve yorumlarla rekabet etmek için aynı kaynağa yönelebilirdi. Her ne kadar farklı sebeplerle ve bir fikir birliği olmaksızın hareket etseler de, Abdülhamid rejimine yönelik sert ve güçlü İslamcı muhalefet de tam olarak bunu yaptı. İslam'ın birbirine zıt yorumları, gittikçe daha fazla politize olan bir ortamda devam eden siyasi mücadelelerin ve münakaşaların ayrılmaz bir parçası haline geldi.³⁰ Osmanlı idare sistemi, gelişen siyasi bilinç ile Osmanlı topraklarındaki tebaa arasında boy gösteren yeni sosyal gerilimleri uzlaştırmadı- (ya da muhtemelen uzlaştıramadı).

HÜKÜMET İÇİNDE SÜRTÜŞME VE UYUŞMAZLIK

Abdülhamid devlet hizmetlerinin ve bürokrasisinin hiç olmadığı kadar genişlediği bir dönemi idare etti.³¹ Devlet, kamu kara ve suyuollarının, demiryollarının, telgrafın ve diğer kamu faaliyetlerinin kurulması ve işletilmesi işlerini üstlendi. Genel kamu eğitimi ve kamu sağlığı hizmetleri, kredi kurumları ve

üreticilere teknik destek sağlayan bürolar yaygınlaştı. Yargı ve kamu güvenliği güçleri dâhil olmak üzere, devletin tüm normal şubeleri genişledi. Birçok yeni mesleki okul açıldı ve eskileri teknik devlet kadrolarını (mesela, doktorlar, mühendisler, baytarlar, tarım uzmanları, öğretmenler, memurlar ve benzeri) ve daha iyi kamu idarecileri ve hukukçuları yetiştirecek şekilde ıslah edildi. İlaveten, bir taraftan devlet personelinin istihdamını, terfisini, emekliliğini ve işten çıkarılmasını düzenleyen teferruatlı yönetmelikler çıkarılıp uygulamaya sokulurken, diğer taraftan resmi istatistikler ve dosyalama sistemi geliştirildi. Yüksek makamlar dışında, idari mekanizma katı bir şekilde yapılandırıldı. Bu, II. Abdülhamid döneminin başındaki durumun köklü bir değişim geçirdiği anlamına geliyordu.

Bürokratik yapının yaşadığı bu yeni genişleme toplumun derinlerine nüfuz etti ve devletin görünürlüğünü, kontrolünü ve belli bir dereceye kadar itibarını artırdı. Bu yeni bürokratik yapının eşit derecede önemli bir işlevi de, Osmanlı davasına adanmış büyüyen bir memur kadrosu yaratacak bir mekanizma olarak çalışmasıydı. Ne var ki, bu olumlu gelişmeler hayafî başka aksaklıkların gölgesinde kaldı. Üst, orta ve düşük rütbeli bürokratların maaşları arasında ciddi farklar mevcuttu ve bu bürokrasi içerisinde kayda değer bir sürtüşmeye yol açıyordu. Mali sıkıntılardan dolayı, maaş ödemelerinde sık sık gecikmeler yaşanıyor. Bu hal, özellikle, maaşları sosyal statüleriyle denk bir hayat sürdürmelerine yetmeyen küçük memurlar arasında rüşveti teşvik ediyor – ve hatta meşrulaştırıyordu. Rüşvet, yıllar içerisinde yaygınlaştıkça ve çeşitlendikçe, devletin imajını zedeleyen ciddi bir meseleye dönüştü.

Her ne kadar, onlar da ödeme gecikmelerinden mustarip olsalar da, orta düzey bürokratlar kısmen daha iyi bir durumdaydılar. Yeni kurulan teknik okulların mezunları bu gruba dâhildi. Abdülhamid rejimine karşı en dışlı iç muhalefet bu teknokratlar arasında kök saldı. Zamanın çelişkilerini en acı şekilde hisseden onlardı.

Teknik okullarda, Osmanlı kültürünün değerlerinin yanı sıra Batı bilimleri ve dilleri de öğretiliyordu. Bu okulların ekserisi İstanbul ya da diğer büyük şehir merkezlerindeydi ve buralardaki kozmopolit hayat öğrencilerin çoğunluğunun geldiği taşra kültürü ile uyuşmuyordu. Batının kültürel zevkleri, hayat tarzı ve sosyal beklentileriyle ancak kısmen hemhal olan mezunların büyük kısmı uzak diyarlara hizmete gönderiliyorlardı ve buralarda bir kez daha imparatorluğun acımasız gerçeklikleriyle yüz yüze geliyorlardı. Köksüzlük hissi ve geçmişe duyulan hürmet ile geleceğe dönük mütereddit ve romantik idealizm arasında kalan bu bürokratların her biri, bu farklı etkilere farklı bir şekilde tepki veriyordu. Tavırlarının birbirleriyle örtüştüğü noktaların başında

içinde buldukları şartları hakir görmeleri ve yeni bir kimlik inşa etmenin gerekliliğine inanmaları geliyordu.

Bu genç bürokratların hayatını zehir eden diğer tezatlar ise Osmanlı bürokrasisinin üst makamlarının politize olmuş yapısıydı. Her paşa aynı anda bir idari uzman ve siyasi bir kişilikti ve dolayısıyla farklı çıkar gruplarının etkisine maruzdu. Dilekçe verme, ikna, ortak çıkarlar ve rüşvet bir paşanın kararını etkilemek için kullanılacak vasıtalandı; yapılmak istenen işin doğası ile söz konusu paşanın o an sahip olduğu güç ve kişiliği başvurulacak vasıtayı belirliyordu. Çelişkili dış taleplerin şiddeti daha fazla sürtüşmeye neden oluyordu. Farklı Avrupa güçlerinin çıkarları ve görüşlerini seslendiren yetkililer karşılarında hem birbirlerini hem de yerel çıkarları öne sürenleri buluyorlardı. Ancak, burada yolsuzluktan daha ziyade siyasi amaçlar ve yöntemlere dair genel kafa karışıklığı hissine vurgu yapılması gerekmektedir.

Devletin tüm şubelerindeki üst düzey yetkililer geleneksel olarak Osmanlı siyasi elitini teşkil ediyordu. Bu kesim kararlarını geçmişteki çok daha küçük kadrolar söz konusu olduğunda ve geçmişteki son derece adem-i merkezîyetçi devlet yapısında oldukça iyi işleyen yerleşik yöntemlere ve yandaşlık geleneklerine göre oluşturuyorlardı. 19. yüzyılın başından beri, siyasi süreçleri hızla değişen şartlara adapte etmek için girişilen teşebbüsler etkili bir sonuç vermiyordu. Dürüst ve yetenekli çok sayıda paşanın varlığına rağmen, Osmanlılar başlarında zeki bir hakem yoksa uyum içerisinde hareket etmekte zorlanıyorlardı. Abdülhamid işte bu hakemlik vazifesini üstlendi. Var olan düzeni köklü bir şekilde değiştirmek istemiyordu. Öncelikle, paşaların sultanları tahta çıkarmak ve indirmek yönündeki ispatlanmış yeteneklerinden açıkça ürküyordu; ikinci olarak, “egemenlik tarlasında en iyi hasadı”, “saraydaki iltimas çeşmesinin” ürettiğine inanıyordu.³² İltimasını ve devletteki daha etkili makamları dağıtarak ya da esirgeyerek, paşaları birbirlerine karşı kullandı. Bu sayede onların çatışan çıkar ve görüşlerini göz önünde tuttu. Aynı zamanda, sadrazam tarafından sunulan kabine kararlarını, bilhassa dış çıkarlarla ilgili oldukları takdirde, esaslı bir incelemeye tâbi kıldı. Bu şekilde, hem resmin tamamına hâkim olmak istiyor hem de devletin çıkarlarına aykırı addettiği taleplere karşı koyabilecek ya da en azından onları geciktirebilecek bir konumda olmayı garantiliyordu.

Abdülhamid’in ağır manevraları – mükemmeliyetçilik hassasiyeti – idarenin gittikçe artan teknik taleplerinin hızlı ve kati cevaplar beklediği bir dönemde kaçınılmaz olarak idari kararların hazırlanmasında bir takım gecikmelere neden oluyordu. Üstelik Abdülhamid’in üst düzey yetkililerle olan ilişkilerinde sürdürdüğü iltimasçılık sıradan bürokratlar için önem arz eden idari rasyonalitenin objektif normlarına keskin bir tezat oluşturuyordu. Kri-

terlerdeki farklılıklar siyasi olanı idari olandan ayırmaya matuf bir gayreti temsil ediyordu. Ancak, bu görüş, tüm devlet makamlarındaki memurları, toplumu idare eden siyasi olarak ayrıcalıklı eşitler sınıfı olarak gören Osmanlı geleneğine zıttı. Bir şahsın aile kökeninden ziyade eğitiminin kalitesi ve hizmetteki kıdemi doğrultusunda kabul görmüş ilerleme normları tesis edilmişti. Ancak, II. Abdülhamid döneminde, paşaların oğulları en iyi okullara doğru- dan kabul ediliyor ve (okullardaki gerçek başarılarına bakılmaksızın) impa- ratorluğun daha iyi kısımlarında çok rahat görevler alıyorlardı; aynı okulun daha sıradan mezunlarına göre daha hızlı bir şekilde terfi ettiriliyorlardı. Yeni bürokratlar (teknokratlar) terfi fırsatlarından mahrum bırakıldıklarını düşün- üyorlardı.

Devletin tepesinden kaynaklanan bu şikâyet ve külfetli prosedürler genç bürokrat arasındaki genel yabancılaşma hissini kuvvetlendirdi. Tüm idare- nin ve silahlı güçlerin bütünlüğünü ve etkinliğini ciddi manada tehdit eden muhalefet grupları oluşturmaya başladılar.

SON

Sultan'ın hayafî öneme haiz devlet makamları ve kararları üzerindeki şahsi hâkimiyetinden hoşnutsuz olan ve daha kurumsallaşmış ve katılımcı bir siyasi rejim talep eden çok sayıda genç Osmanlı bürokrati, memuru ve aydını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öncülük ettiği muhalefete katıldı. 1908'de, Rumeli ve Makedonya'daki ordu birliklerindeki tek tük ayaklanmalar, farklı siyasi ihti- ras ve çıkarlar güden çok farklı katmandan insanlar İttihatçılarla aynı davada birleşince süratle bir halk hareketine dönüştü. Müslüman köktenciler, İslamcı ıslahatçılar ve farklı etnik kökenlerden ateşli milliyetçiler ile henüz doğmuş modern işçi sendikaları, muhafazakâr zanaatkârlar ve esnaf "hürriyet, kardeş- lik, eşitlik" çağrısına katıldı. Abdülhamid muhalefetin derinliğini fark etti ve taleplere boyun eğdi. 23 Temmuz 1908'de, seçim çağrısında bulundu ve yet- kileri üzerindeki sınırlamalara razı oldu. İttihat ve Terakki taraftarları parla- mentodaki sandalyelerin çoğunu kazandılar, ancak hükümet ve meclis karşı- lıklı yetkileri konusunda bir açmaza girdikleri ve Balkanlardaki ayrılıkçı hare- ketler şiddetlendiği için siyasi hayattaki gerilim devam etti. 13 Nisan 1909'da, İstanbul'da, 1908'deki devrimi desteklemiş ancak daha sonra İttihat ve Te- rakki'den uzaklaşmış belli dini gruplar ve ordu birimlerinin öncülük ettiği bir halk ayaklanması çıktı. Sadık birimlerden ve gönüllülerden oluşan bir ordu ayaklanmayı bastırmak için derhal Selanik'ten yola çıktı. Abdülhamid ayak- lanmacıları isyanlarından vazgeçirmek için ikna etmeye çalıştı. Buna rağmen, isyanı kıskırtmakla suçlandı ve 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi.³³

Abdülhamid hayatının geri kalanını ev hapsinde, ilk olarak Kasım 1912’de Yunanlılara düşene kadar Selanik’te ve daha sonra ölümüne dek İstanbul’da Beylerbeyi’nde geçirdi. Selanik körfezine veya İstanbul Boğazına girip çıkan gemileri seyretmek, hatıralarından söz etmek ve kendisine ulaşan haberler üzerinde kafa yormak için fazlasıyla vakti vardı. Eski sultan, daha 1911’de Osmanlı devletinin Britanya ve Almanya blokları arasında cereyan edecek eli kulağındaki bir savaşa sürüklenmesinden endişe ediyordu. Savaş gerçekten patlak verdiğinde; uzun süresini, galiplerini ve genelde Müslümanlar ile Osmanlı devleti için getireceği korkunç sonuçları öngörmüştü. Ancak, onun kaygısı sadece Osmanlılar ve Müslümanlarla sınırlı değildi. Savaşın başından itibaren, bu savaşın yıkımına maruz kalacak tüm insanların çekeceği acılardan dolayı ıstırap duyuyordu. Ekim 1916’ta, sosyalistlerin savaşın neden olduğu insani acıyı durdurmak için yaptıkları acil barış çağrısına tam mutabakat bildirdi. Rusya’da Mart 1917’de yapılan devrim haberi kendisine ulaştığında memnun oldu fakat memnuniyeti bu gelişmenin Osmanlı davasına hizmet edeceğinden dolayı değildi. Rusya’nın çekilmesinin savaşı uzatacağına inanıyor ancak Britanya ve müttefiklerinin nihai zaferine engel teşkil etmeyeceğini düşünüyordu. Zira Britanya okyanuslara hâkim olduğu müddetçe savaşmaya devam edecekti. Abdülhamid memnundu, çünkü en azından Rusya topraklarında yaşayan insanlar, çok muhtemel bir iç savaşı önleyebilirlerse, çatışmanın yarattığı felaketlerden kurtulmuş olacaktı. Abdülhamid, Britanyalıların 1870’lerin sonlarından itibaren Osmanlı devletini parçalamak noktasında git-tikçe daha kararlı hale geldiklerine ve İslam’ı daha da zayıflatmak için her şeyi yapacaklarına inanıyordu. Buna rağmen, Almanların Londra’ya yönelik ayırım gözetmeyen hava bombardımanını duyduğunda, olanları “korkunç bir hareket” olarak nitelendirdi ve hayret içerisinde şu soruları sordu: “Masum insanların suçu ne? Onları öldürerek ne elde edilebilir? Bu nasıl bir insanlık? Ne tür bir medeniyet?” Ancak, artan tek endişesi savaşın Müslümanlar açısından yaratacağı neticelerdi. Savaşın Osmanlılar ve Müslümanlar üzerindeki etkilerine dair öngörülerinin yanlış çıkmasını diliyor ve dünya barışı için dua ediyordu. Şubat 1918’de vefat etti.³⁴ Cenaze merasiminde toplanan büyük kalabalık İstanbul’un son büyük sultanının ardından gözyaşı döküyordu.

HATİME

Abdülhamid’in ölümünden kısa bir süre sonra, galip güçler İstanbul’u ve diğer önemli Osmanlı limanlarını işgal etmeye başladı. “Korkunç Türk’ü” Anadolu yarımadasında dar bir kara parçasına hapsetmekteki azimleri vatansever bir direniş hareketini ateşledi. Kendiliğinden ve dağınık bir şekilde başlayan bu direniş, ülkenin iç kısımlarında toplanan bölgesel temsilcilerden oluşan

milli bir meclisin yönettiği derli toplu bir demokratik harekete dönüştü. Taşra eşrafi ile Osmanlı sivil ve askeri bürokrasisinden müteşekkil bir ittifak direnişe liderlik etti ve Anadolu'nun Müslüman nüfusu, yani sadece Türkçe konuşan kısmı değil, direnişin tabanını oluşturdu. Bu insanları bir aciliyet hissi sarmıştı. Ev hapsindeki Abdülhamid gibi, onlar da Hıristiyan Avrupa'nın Müslümanları sadece Müslüman oldukları için tasfiye etmeye devam edeceklerinden korkuyorlardı. Dünyanın diğer bölgelerindeki Müslümanlar da Anadolu direniş hareketini İslam'ın bir parçasını Avrupa emperyalizmine karşı savunmak için gösterilen son çaba olarak görüyor ve maddi ve manevi destek sağlıyorlardı. Diğer bir deyişle, net bir Türk milliyetçiliği fikrinden ziyade savunmacı bir İslami direniş duygusu hareketi sürüklüyordu. Aynı zamanda, milli meclisteki delegelerin çoğunluğu vatansever vurgularını muhafaza ediyorlardı. Bugün aşağı yukarı Türkiye'ye tekabül eden toprakların tamamının özgürlüğünü ve tam bağımsızlığını hedefliyorlardı. İstanbul'daki Osmanlı hükümetine fazla bir sempati beslemiyorlardı.³⁵ Hatta milli meclis, egemenlik iddiasında bulunduğu topraklar için "Türkiye" adını benimsedi; bu Osmanlılara Avrupalılar tarafından verilen bir isimdi, ancak Osmanlılar tarafından ne-redeyse hiç kullanılmazdı.

Dört yıllık etkili bir örgütlenme, bir dizi başarılı askeri harekât ve titiz diplomasi- nin ardından Ankara'daki hükümet Türkiye halkının tek ve tam egemen temsilcisi olarak milletlerarası tanınmayı kazandı. Osmanlı hâkimiyeti, yaygın olarak horlanan kapitülasyon anlaşmaları ile birlikte, sona erdi. Yabancı askerler İstanbul'u tahliye ederken, muzaffer Ankara hükümeti şehrin yönetimini devraldı. Ancak, Ankara'nın zaferinin bir maliyeti vardı.

Bu çağ hala okyanusların efendilerinin baskın olduğu bir devirdi. Abdülhamid'in birçok vakada acı bir şekilde müşahede ettiği gibi, hiçbir hükümet onlarla sürekli bir çatışma halini devam ettiremezdi. Aynı güçlük Ankara'yı da bekliyordu; ancak, Ankara'nın diplomatik ilişkilerini yürüten bürokrat ve memurlar II. Abdülhamid neslininkinden çok farklı öncelikler temelinde tavizler vermeye razıydı. Her şeyden önce, Ankara'nın Türkiye üzerindeki tam egemenliğinin Britanya ve Fransa tarafından tanınması karşılığında Türkiye'yi İslam'dan ve diğer Müslüman ülkelerden uzaklaştırmaya hazırdılar. Britanya ve Fransa hükümetlerinin yönetimleri altındaki büyük sayıdaki Müslümanların bağlılığını sürdürmede sorunlar yaşadıklarının farkındaydılar. Avrupa hâkimiyetine karşı mücadele eden birçok Müslüman Anadolu hareketine gıpta ile bakıyor ve bu hareketi İslam ülkelerinde özel bir sembolik mana kazanmış olan Osmanlı halifesini kurtarma gayreti olarak görüyordu. Ankara'daki kimi liderlerin milletlerarası tanınmayla değiş tokuş etmek istedikleri ilişki de buydu. Muhtemelen diğer türlü Britanya ve Fransa ile uzun

bir çatışma, ve hatta bir savaş, kaçınılmaz olacağından bu kişiler baskın çıktılar.

Barış müzakereleri konumlarını sağlamlaştırdı ve yeni rejimi neredeyse tek başlarına ele geçirdiler. Barış görüşmelerinin başarılı bir şekilde neticelenmesinden kısa bir süre sonra, yeni liderlik cumhuriyetin tüm vatandaşlarını, ister ikna yoluyla ister zorla, açıkça kültürel köklerinden koparmaya çalışarak, Avrupalılaştırılmış “Türklerle” dönüştürmeyi amaçlayan bir dizi militan seküler kültürel reform yapmaya başladı. Bu süreçte, Anadolu eşrafı kendini tekrardan ikinci bir konuma itilmiş buldu. İslami hassasiyetlerinden taviz vermek için bir neden görmeyenler de benzer şekilde bir kenara itildiler veya bir iç çatışmayı önlemek için kendileri bir kenara çekildiler. Türkiye’yi İslam’dan ve diğer Müslüman ülkelerden uzaklaştırmak, siyasi rejiminin demokratik kökenlerinden de uzaklaştırmak demektir.³⁶ Her iki açıdan da, Anadolu hareketi kendi kendisini hedef aldı. Ankara’nın zaferinin meydana geldiği çağın koşulları ve hegemonik dünya görüşü dikkate alındığında, belki de başka bir seçenek yoktu.

Pragmatik düşünceler, kültürel reformistlerin tek güdülerini değildi. Genel itibarıyla, İslam’ı zamanda donmuş bir din olarak kabul eden ve bu yüzden rasyonel ilerlemenin önünde bir engel olarak gören çağdaş Batılı görüşleri paylaşan pozitivist bürokratlar ve aydınları. Türklerin, İslami geçmişlerinden kopmadığı takdirde Osmanlı imparatorluğunun sonunda kendini bulduğu karanlık çukura tekrar düşeceklerine veya dünyadaki diğer Müslümanlar gibi kendilerinden üstün olanların hakimiyetine gireceklerine samimi olarak inanıyorlardı. Yalnızca kültürel bir dönüşüm, dünyanın medeni milletleri arasında onlara şerefli bir yeri garanti edebilirdi. Avrupalıların Abdülhamid’i Korkunç Türk’ün somut bir örneği olarak pılıyla pırtısıyla Asya’nın derinliklerine atmak istemelerine benzer bir şekilde reformcular II. Abdülhamid’i karanlık geçmişin ve bir Türk’ün olmaması gereken her şeyin bir temsilcisi olarak dışladılar.

Bu görüşler, aşırı derecede milliyetçi bir devirde merkezi hükümetlerin ve bürokratik elitin olduğu kadar diğerleri üzerindeki sömürgeci hegemonyayı meşrulaştıran çağdaş Avrupa’nın baskın söylemlerini yansıtıyordu. Türkiye’nin reformist liderleri sadece milliyetçilerdi, sömürgeci değil. Bir sömürge rejimi istese bile benzer derecede köklü reformlara girişemezdi. Tersine, emperyalizmin zirveye ulaştığı 1875–1945 döneminde, sömürgeci idareciler yerlileri hem Avrupalılar gibi olmadıkları hem de onlar gibi olmaya çalıştıkları için kınıyorlardı. Ancak, Türkiye’nin yeni liderleri gerek ülkeyi inşa etmeyi gerektirsin gerekse de ülkenin insanlarını yeniden inşa hususunda Avrupalılaştırma hakkında mutlak kesinlikle ciddiydiler. II. Abdülhamid ve halef-

lerinin başarısız oldukları noktada muvaffak olmaya azmetmişlerdi. İslami hassasiyetlerden taviz vermek ve o dönemde insanlığı tanımlayan hegemonik normlara göre yeni bir halk icat etmek zorunda kalsalar bile, Osmanlı Müslümanlarının daha da dar bir alan çekilmelerine bir dur demek istiyorlardı. Bu sakat bir insanlık anlayışı idi, kendi kendisine karşı derinden bir bölünme yaşayan dünyada, o zamanın insanlığı ve baskıcı bir kültürel dönüşümün etkileri ağır bir maliyet getiriyordu. Ancak, hayatta kalmaya kim bir fiyat biçebilir ki? ▽

Dipnotlar

Makalenin ilk versiyonlarından biri Harvard Academy Symposium "Anti-Western Critiques in Turkey, Iran, and Japan: Historical and Comparative Perspectives" de sunulmuştur. Harvard Üniversitesi, 30 Nisan 2005

1. Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1330-1914 içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 781. Karşılaştırma için, Stanford Shaw, "The Population of İstanbul in the Nineteenth Century," International Journal of Middle East Studies 10 (1979):265-77. Ayrıca bkz. Kemal Karpat, Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), 86-105.
2. Bkz. Pars Tuğlacı, The Role of the Balian Family in Ottoman Architecture (İstanbul: Yeni Çığır, 1990).
3. Diğer birçok kaynağın yanı sıra bkz. İlhan Tekeli, "Kentsel Dönüşüm", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (İstanbul: İletişim, 1985), 4:878-90; ve Zeynep Çelik, The Remaking of İstanbul (Seattle: University of Washington Press, 1933),.
4. Özdemir Kaptan(Arkan), Beyoğlu (İstanbul: İletişim, 1988); ve Zeynep Rona, ed., Osman Hamdi Bey ve Dönemi (İstanbul: Yurt,1993). Karşılaştırma için bkz. Gweldolyn Wright, The Politics of Design in French Urban Colonialism (Chicago: University of Chicago Press,1991); ve Zeynep Çelik, Urban Forms and Colonial Confrontations: Algiers under French Rule (Berkeley: University of California Press, 1997).
5. Engin Deniz Akarlı'nın aşağıdaki çalışmaları üzerine bina edilmiştir. "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions" (PhD tezi, Princeton University,1976), 10-23,77-94, Belgelerle Tanzimat (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1978); "The Ottoman Government and Semi-Nomadic Tribes in Northern Jordan, 1846-1851" (Arapça), Ottoman Documents on Jordan (Amman:University of Jordan Press,1989) içinde; "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt,1740-1840", La vie sociale dans les provinces arabes a l'epoque ottomane içinde, ed. Abdeljelil Temimi, vol.3(Zaghouan, Tunisia:Comite International d'Etudes Pre-

Ottomanes et Ottomanes,1988),3:41-56; ve The Long Peace:Ottoman Lebanon,1861-1920 (Berkeley: University of California Press, 1993),22-45.

6. Bu iyimser halet-i ruhiye sadece J.H. Abdolonyme Ubcini'nin Lettres sur la Turquie (Paris: Chez Guillaumin, 1851) ve David Urganhart'ın Turkey and Its Resources (London: Sunders and Otley, 1833) adlı eserlerinde değil, aynı zamanda Ahmed Cevdet Paşa'nın Tezakir ve Ma'ruzat adlı eserlerindeki hatıratlarında da aşıkardır. Mesela, ikinci eserin modern Türkçe baskısına bkz. (İstanbul: Çağrı, 1981), 8-9.

7. Bu dönem, Karl Polanyi, The Great Transformation'da (Boston: Beacon, 1957) "Liberal Çağ" olarak irdelenir. Ayrıca bkz. Eric Hobsbawm, The Age of Revolution, 1789-1848 (New York: Mentor, 1962); ve Hobsbawm, The Age of Capital, 1848-1875 (New York: Scribner, 1975).

8. II. Abdülhamid'in bir şehzade olarak günleri hakkındaki müteakip kısa anlatı iki farklı kaynaktan, yani bizatihi sultanın ve ona yakın olan insanların hatıratları ile ona düşmanca yaklaşan yayınlar, elde edilebilecek genel bilgi üzerine bina edilmiştir. II. Abdülhamid'in Selanik ve Beylerbeyi'ndeki ev hapsi sırasındaki hatıratları, İttihatçı doktoru Atıf Hüseyin tarafından Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde, Ankara, ms. Y-255, muhafaza edilen on iki defterde nakledilmiştir ve kısa bir süre önce Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (1909-1918): Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı, ed. Metin Hülagü (İstanbul: Pan,2003). Abdülhamid'in kızlarının hatıraları da faydalı bilgiler barındırıyor: Şadiye Osmanoğlu, Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri, (İstanbul: Bedir, 1966) ve Ayşe Osmanoğlu, Babam Abdülhamid (İstanbul: Güven, 1960). Abdülhamid'in Hatıra Defteri (İstanbul: Selek, 1960) otantik bilgiler ihtiva etmektedir. Diğer faydalı kaynaklar arasında, II. Abdülhamid'in baş sekreteri Tahsin Paşa (Abdülhamid: Yıldız Hatıraları [İstanbul: Muallim Ahmet Halit, 1931]) ve Abdülhamid'i gençliğinde tanıyan çağdaşları Henry Layard gibi Britanyalı diplomatlar ve bilim adamlarına atfen Joan Haslip tarafından aktarılan anekdotlar sayılabilir. Abdülhamid'e hasımane yaklaşan sayısız kaynak vardır. Georges Dorys, The Private Life of the Sultan of Turkey, çeviri Arthur Hornblow (New York: D. Appleton, 1901) adlı eser diğer birçok eser açısından önemli bir kaynak olarak hizmet etmiştir. Osman Nuri'nin Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, 3 cilt (İstanbul, Hilmi, 1327) adlı kitabı daha dengeli ve yararlı bir eserdir; aslında Paul Fesch'in Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid (Paris: M. Riviere, 1907) adlı eserinin üzerine bina edilmiştir.

9. Roderic Davison, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876 (Princeton, NJ: Princeton University Pres, 1963), 270-408; ve Akarlı, "Problems,"23-40,94-104.

10. Hakkı Tarık Us, ed., Meclis-i Meb'usan, 1293:1877, Zabıt Ceridesi, 2 cilt (İstanbul: Vakıf, 1940 ve 1954); İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (İstanbul: Hil, 1983), 116-7, 192-93; ve Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu", Armağan: Kanun-u Esası'nın 100. Yılı içinde (Ankara: Sevinç, 1978) 169-82.

11. Şerif Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought (Princeton, NJ: Princeton University Pres, 1962); ve Mümtaz'er Türköne, Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu (İstanbul: İletişim, 1991).

12. Abdülhamid, padişah olduktan kısa bir süre sonra önde gelen devlet adamlarından durumu iyileştirmek için tavsiyeler isteyen bir genelge yayımladı. Bu genelgeye verilen cevaplardan bazıları İstanbul'daki Başbakanlık arşivlerinde Yıldız Esas Evrakı içinde (Yıldız Sarayı belgeleri, ana koleksiyon; bundan sonra YEE olarak) muhafaza edilmektedir. Bunlara, Akarlı, "Problems'da" atıfta bulunuyorum. Bu yazılı raporlara ilaveten, Abdülhamid sarayda yapılan bireysel ya da grup toplantılarında da başkalarının tavsiyelerine başvurmuştur. Ayrıca bkz. Stanford Shaw, "A Promise of Reform," *International Journal of Middle East Studies* 4 (1973): 359-65.
13. Bkz. Engin Deniz Akarlı, "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909," *Middle Eastern Studies* 28 (1992): 443-76; Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913'in ilgili kısımları* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); ve Quataert, "The Age of Reforms," 759-943.
14. II. Abdülhamid döneminde ilk başlarda hazırlanan planlara için bkz. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 4, nos. 19-22 (1969): sırasıyla 3-13, 11-18, 29-35, 53-54; ve Belgeler 5-8 (1969-71): 153-233.
15. Mesela Lübnan Dağı tartışması için bkz. Akarlı, *The Long Peace*.
16. Bu kısım kendi çalışmam üzerine bina edilmiştir. Bkz. Engin Deniz Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Paletsine in the Late Ottoman Period* içinde, ed. David Kushner (Leiden: E.J.Brill,1986), 740-89; "Abdülhamid II's Islamic Policy", *Türk Arap İlişkileri* içinde, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 18-22 Haziran 1979'da düzenlenen "Arab-Turkish Relations'ın" tebliğleri (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979), 44-60; "The Defense of the Libyan Provinces, 1882-1980," *Studies on Ottoman Diplomatic History* 5 (1991): 75-85; *Ottoman Documents on Jordan* (Amman: University of Jordan, 1989); ve *The Long Peace*. Ayrıca bkz. Cezmi Erarslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul: Ötüken, 1992), ve müteakip notlarda bahsedilen diğer kaynaklar.
17. Bkz. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*; ve Türköne, *Siyasi İdeoloji*.
18. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 323-30.
19. YEE, 9/2006/72/4 (Nisan 1894). Ayrıca bkz. YEE,9/2638/72/4 (ca. 1880), ve YEE I/156-XXV/156/3 (Nisan 1895).
20. YEE, I/156-XXVI/156/3(n.d.).
21. YEE, 9/2006/72/4 (ca. Nisan 1894). Ayrıca bkz. YEE, 8/1842/77/3 (Haziran 1895), ve YEE, 9/2610/72/4 (ca.1904).
22. YEE, 11/1325/20/5 (Ekim 1896).
23. Peter Fitzpatrick, "Law, Plurality and Underdevelopment," *Legality, Ideology and State* içinde, ed. David Sugarman (London: Academic, 1983), 159-81; Martha Mundy, "The Family, Inheritance, and İslam," *Islamic Law: Social and Historical Contexts* içinde, ed. Aziz al-Azmeh (London: Routledge, 1988), 1-123; ve Peter Gay, *The Cultivation of Hatred* (New York: Norton, 1993), 68-95, özellikle 84-95.

24. Bkz. Owen Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), özellikle 229-66. Gladstone ve İrlanda meselesi için, bkz. Ann P. Saab, *Reluctant Icon* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991); ve Patrick Joyce, *Democratic Subjects: The Self and the Social in Nineteenth-Century England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 204-26. Siyonist hareketin tarihi arkaplanı için bkz. Mitchell Cohen, *Zion and State: Nation, Class, and the Shaping of Modern Israel* (Oxford: Blackwell, 1987). Fransız hükümeti ile Katolik misyonlar arasında değişkenlik arz eden ilişkiler için bkz. John P. Spagnolo, *France and Ottoman Lebanon, 1861-1914* (London: Ithaca, 1977), 233-34; ve Akarlı, *The Long Peace*, 147-62.

25. Daha önce 16 numarada bahsedilen eserlere ilaveten, bkz. Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda al-Sayyadi," *Middle Eastern Studies* 15 (1979): 131-53; Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London: I. B. Tauris, 1998); Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (İstanbul: Ötüken, 1980); Azmi Özcan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans, and Britain (1877-1924)* (Leiden: E.J.Brill, 1997); ve Benjamin Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2002).

26. Eşraf hakkında, daha önce 16 numarada bahsedilen eserlere ilaveten, bkz. Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and the Sharifs of Mecca (1800-1900)," *Asian and African Studies* 9 (1979): 1-21; David D. Commins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria* (New York: Oxford University Press, 1990), özellikle 104-115; Mitchell F.LeGall, "Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902" (PhD tezi, Princeton University, 1986); S. Tufan Buzpinar, "Abdülhamid II, Islam, and Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz, 1878-1882" (PhD tezi, University of Manchester, 1991); Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); ve Gökhan Çetinsaya, "Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908" (PhD tezi, University of Manchester, 1994).

27. Bkz. YEE, I/165-XXXVIII/156/3 (Kasım 1902), ve YEE, 9/2610/72/4 (ca.1904).

28. Bu, yargı sisteminin gerçek işleyişi hakkında dağınık ve genellikle dolaylı bilgilerden edinilen izlenimdir. Bunun dışında, konu hala tarihçisini beklemektedir. Hukuki gelişmeler hakkında kısa değerlendirmeler için, bkz. Ülkü Azrak, "Tanzimattan sonra Resepsiyon", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 3:602-6; Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 1976-1977), 2:246-49; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat Sonrası)* (İstanbul: Arı Sanat, 2004); Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", 150. Yılında Tanzimat içinde, ed. Hakkı D. Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 11-32; ve Akarlı, *The Long Peace*, 132-46.

29. Farklı etnik ve dini grupların konumlarına dair kısa bir değerlendirmek için, bkz. İlber Ortaylı, Stanford Shaw, Cevdet Küçük ve Taha Toros, "Milletler ve Azınlıklar",

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi içinde, 4:494-1036; ve Roderic Davison, "Nationalism as an Ottoman Response," *Nationalism in a Non-National State* içinde, ed. William Haddad ve William Ochsenwald (Columbus: Ohio State University Press, 1977), 25-55.

30. Bkz. İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri* (İstanbul: İz, 1994); Kara, ed. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler*, cilt 1 (İstanbul: Pınar, 1986); Commins, *Islamic Reform*, 49-144; ve Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey* (Albany: State University of New York Press, 1989), 124-46.

31. Akarlı'nın "Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdulhamid II," *Boğaziçi University Journal-Humanities* 7 (1979): 3-26, ve bu dönem genç Osmanlı bürokratlarının sayısız hatıratları.

32. Arminius Vambery, "Personal Recollections of Abdul Hamid II and His Court," *The Nineteenth Century and After* 66 (1909): 71. Ayrıca bkz. Tahsin Pasha, *Abdülhamid*, 42-44.

33. Bu gelişmeler için bkz., mesela, Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 167-99; Feroz Ahmad, *The Young Turks* (Oxford: Oxford University Press, 1969); ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı* (İstanbul: Sinan, 1972).

34. Atıf Hüseyin'in Ankara'daki Türk Tarih Derneğinin kütüphanesinde bulunan hatıratı üzerine bina edilmiştir, ms. Y-255, 11 ve 12. defterler. İktibaslar 12. kitap sayfa 38-39'dan yapılmıştır; veya bkz. Hülâgü, *Sürgün Günleri*, 213-346; sayfa 316'dan alıntılar.

35. Mesela, bkz. Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, ed. İsmail Kara (İstanbul: İletişim, 1991). Melih Karakullukçu'nun mezuniyet tezi, "Arnold Toynbee and British Diplomatic Intelligence during the Great War: Expert and Ideology" (Brown University, Department of History, 1997) Batı Avrupa'da bu dönemdeki baskın manzaraya taze bir ışık tutmaktadır.

36. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Gurup* (İstanbul: İletişim, 1994). Ayrıca bkz. Seyyid Bey, *Hilafetin Mahiyet-i Şeriyesi* (İstanbul: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, 1924); Hüseyin Kazım Kadri'nin hatıraları, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e*; Rauf Orbay'ın hatıraları *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda bir insanımız: Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964) içinde* cilt. 3-5, ed. Cemal Kutay (İstanbul: Kazancı Kitap, [1992]); Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 4 cilt (İstanbul: Altındağ Yayınevi, [1967-68]); Halide Edip Adıvar, *The Turkish Ordeal* (Westport, CT: Hyperion, 1981); ve ilk milli meclisin diğer dışlanmış üyeleri.